

Eindverslag orgelproject

Sijpekerk te Nieuw-Loosdrecht

2007-2009

*Peter van Dijk
December 2009*

Inleiding

Op woensdag 17 juni 2009 vond in de Sijpekerk te Nieuw-Loosdrecht de feestelijke ingebruikneming plaats van een 'nieuw' orgel. Nieuw tussen aanhalingstekens, want het betreft een fraai historisch orgel, afkomstig uit de voormalige Gereformeerde Stationsstraatkerk te Zaandam, waar het in 1889 door de Gebr. Franssen (Roermond) was geplaatst. In feite stelde de firma Franssen een orgel samen uit oudere delen van diverse herkomst, aangevuld met nieuwe onderdelen.

Verschillende Nederlandse orgelmakers, waaronder de Gebr. Franssen, ruilden in de decennia rond 1900 bij nieuwbouwopdrachten de in de betreffende kerk aanwezige orgels in, of kochten bestaande orgels op. Deze instrumenten werden vervolgens, na herstel, vervanging van kapotte delen en modernisering, te koop aangeboden. Dergelijke 'gelegenheidsaanbiedingen' waren vanzelfsprekend aanzienlijk goedkoper dan nieuwe orgels van vergelijkbare omvang. Met name niet-kapitaalkrachtige kerkelijke gemeenten konden zo, binnen hun budget, orgels van voldoende grootte voor hun kerkgebouw verwerven. Op deze wijze werd bijvoorbeeld menige Gereformeerde Kerk met een - naar achteraf zou blijken - waardevol historisch orgel verrijkt.

Maar ingeruilde of aangekochte orgels waren niet altijd meer compleet. Ook werden sommige te klein van omvang geacht om met succes te koop te worden aangeboden. Bij weer andere was de technische staat zodanig slecht dat herstel niet meer mogelijk was of te kostbaar zou worden, zodat slechts delen voor hergebruik in aanmerking kwamen. In dergelijke gevallen werden bruikbare delen uit verschillende orgels samengevoegd tot een nieuw concept. Het orgel in de Gereformeerde Stationsstraatkerk te Zaandam is daar een voorbeeld van.

Jammer genoeg zijn vele van deze belangwekkende 'gelegenheidsaanbiedingen' naderhand alsnog vervangen door nieuwe orgels. Het Stationsstraatkerk-orgel bleef gelukkig bewaard, al werd het in 1940, 1975 en 1986 gewijzigd.

Door de verkoop van het Zaandamse kerkgebouw in 2006 kwam het orgel beschikbaar. Het instrument werd gekocht door de Hervormde Gemeente te Nieuw-Loosdrecht en is in 2008/2009 door Flentrop Orgelbouw (Zaandam) onder advies van Peter van Dijk (Utrecht) in de Sijpekerk geplaatst. Daarbij is de dispositie herzien, in aansluiting bij de oudste delen van het orgel. De orgelkast werd herschilderd door de firma De Jongh (Waardenburg), in een door de architect Paul van Vliet (Nieuw-Loosdrecht) bepaalde kleurstelling. Deze is gebaseerd op die van het vorige orgel in de Sijpekerk (orgelkast uit 1884 van de Leeuwarder firma Bakker & Timmenga; binnenwerk uit 1963 van de firma Ernst Leeflang; dit orgel werd verkocht aan de Protestantse Gemeente Schiermonnikoog).

De eindkeuring van het 'nieuwe' orgel in de Sijpekerk vond plaats op 21 september 2009.

In het kader van de restauraties van 1975, 1986 en 2009 zijn zowel historische als orgeltechnische onderzoeken uitgevoerd door onder meer Jan Jongepier, Wim Dorgelo Hzn. en ondergetekende. Helaas is het tot op heden niet gelukt de herkomst(en) van de in 1889 hergebruikte orgeldelen te achterhalen. Doordat Franssen niet alleen bestaande orgels inruilde, maar ook 'overtollige' instrumenten opkocht uit Nederlandse en Duitse kerken waar hij geen nieuwbouwopdrachten had, dienden de in 2008/2009 ondernomen speurtochten zich uit te strekken tot alle orgelbouwactiviteiten van Rijnlandse en Limburgse signatuur in zowel Nederland als het Rijnland tussen circa 1830 en 1889. De tot op heden beschikbare literatuur en documentatie (pijpwerkinscripties) bleken echter niet toereikend om tot identificaties te kunnen leiden.

Het Franssen-orgel van de Gereformeerde Stationsstraatkerk te Zaandam

Plaatsing in 1889 en dispositie

In 1889 bood de Fa. Gebr. Franssen te Roermond een in hun werkplaats gereed staand orgel te koop aan. Dit instrument was door Franssen samengesteld uit delen van bestaande eenklaviers orgels, die werden aangevuld met nieuwe delen tot een tweemanuaals instrument (met aangehangen pedaal). De kerkeraad van de Gereformeerde Stationsstraatkerk te Zaandam besloot in haar vergadering van 11 november 1889 dit orgel te kopen. Het werd vervolgens door Franssen in de Stationsstraatkerk geplaatst en op 24 december 1889 in gebruik genomen. Volgens het Zaandamse kerkeraadarchief kostten aankoop en overplaatsing van het orgel 1900 gulden. Met de overplaatsing - na omvangrijke wijzigingen - door de Gebr. Franssen van het Ruprecht-orgel uit de Munsterkerk te Roermond naar de Gereformeerde Oosterkerk te Utrecht in 1891 was 1800 gulden gemoeid, zodat kan worden aangenomen dat ook het Zaandamse orgel ingrijpend werd verbouwd. Ter nadere vergelijking: het geheel nieuwe eenmanuaals Franssen-orgel (9 registers) in de Hervormde Kerk te Zoeterwoude (1890) kostte 2000 gulden.

In 1890 bood Franssen aan nog een (nieuwe) Cornet 4 sterk Discant op het Hoofdwerk te plaatsen. De kosten hiervoor zouden 240 gulden bedragen, maar konden gereduceerd worden tot 200 gulden omdat Franssen de plaatsing ervan met werkzaamheden elders in Zaandam kon combineren.

De dispositie luidde (opgetekend in 1939):

<u>Hoofdwerk</u> (Man.II; C-f ^{'''}) Subbas 16' Bas Dulcis 16' Discant Prestant 8' Bas/Discant Bourdon 8' Bas/Discant Viola 8' Octaaf 4' Fluit 4' Octaaf 2' Cornet IV Discant Trompet 8'	<u>Positief</u> (Man.I; lade C,D-f ^{'''}) Bourdon 8' Salicionaal 8' Fluit 4' Piccolo 2' Manuaalkoppel (trede) Aangehangen Pedaal (C-g)
--	--

Het front

Franssen gebruikte een bestaand front. Dit heeft een vanaf de tweede helft van de 18e eeuw frequent voorkomende vijfledige indeling: een geronde middentoren, twee geronde, lagere zijtorens, en twee gedeelde tussenvelden. De aanwezigheid van ornamentiek op de horizontale frontstijlen wijst op een Rijnlandse of een Limburgse origine. Het front is, inclusief de decoraties, door Dr. A.J. Looyenga in de encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland* (deel 1840-1849, 265-268) gedateerd op circa 1845. Het werd in 1889 geschilderd in roze en groene pasteltinten, met accenten van goudverf op het snijwerk.

Mogelijk plaatste Franssen in 1889 andere vleugelstukken. Deze lijken echter sterk op die van het orgel in de Hervormde Kerk te Stevensweert, waarvan de kast, inclusief de vleugelstukken, door Looyenga echter ook op circa 1845 wordt gedateerd. De vleugelstukken van het Zaandamse front kunnen derhalve, ondanks hun merkwaardige vormgeving, zeer wel origineel zijn.

In de Zaandamse kerkeraadnotulen wordt gesproken van een noodzakelijke verandering in het front. Dit zou de vleugelstukken kunnen betreffen (wellicht omdat in dat geval de oorspronkelijke zijwangen van engelenkopjes waren voorzien), maar ook de cartouche onder de middentoren. Was hier een - niet in de Kuyperiaanse tijdgeest passende - afbeelding van een Heilige of een Latijns opschrift aangebracht? Hoe dan ook, het in Zaandam in 2007 nog aanwezige opschrift *Looft den Heer* zou, stilistisch gezien, zeer wel uit 1889 kunnen stammen.

Het is een voor de hand liggende vraag waarom Franssen een ander front plaatste voor een bestaande orgelkast. Het meest logische antwoord is dat die orgelkast een vier- of zesvoets front had en dat Franssen een 'echt' achtvoets orgel wilde creëren. Het zou hier een van origine loos front kunnen betreffen dat deel uitmaakte van een rond 1845 'tot kerkorgel ingericht' ouder huispijorgel, waarna dit ensemble op enig moment vóór medio 1889 door Franssen was ingeruild of aangekocht, en vervolgens weer werd 'gescheiden'. Eveneens denkbaar is dat dit front oorspronkelijk deel uitmaakte van een compleet orgel, waarvan het binnenwerk, hetzij voorzien van een nieuw front elders is geplaatst, dan wel 'verworpen' is. Tenslotte is het mogelijk dat ergens een bestaand orgel van een nieuw front werd voorzien en Franssen het oude front kocht. Helaas kon, ondanks intensief speurwerk in de bestaande literatuur, tot op heden geen van deze hypothesen worden bevestigd.

Situatie voor 1986 te Zaandam (fotokaart Stichting Orgelcentrum)

De mogelijke maker van het front

Het is een intrigerende vraag wie de maker zou kunnen zijn geweest van het door Franssen in 1889 hergebruikte orgelfront. De hier toegepaste frontindeling kwam in geheel Nederland en de aangrenzende Duitse gebieden voor. Het aanbrengen van snijwerk op de verticale frontstijlen was echter een traditie die rond 1850 nog slechts in het Rijnland en in Limburg bestond, met name in het werk van de Gebr. A. en M. Schauten uit Jüchen (H. Hartkerk te Heerlen-Schandelen, 1830), van

W. Koulen uit Reinsberg (H. Brigidakerk Noorbeek, 1852), en F.Louvigny uit Roermond (Caroluskapel Roermond, 1852).

Van Louvigny bleef voorzover bekend slechts de op barokke Waalse leest geschoeide orgelkast in de Caroluskapel te Roermond bewaard, zodat niet meer kan worden vastgesteld of hij ook vijfledige orgelfronten vervaardigde, en hij derhalve slechts in puur theoretische zin als mogelijke bouwer van het Zaanamse front in aanmerking komt.

In aanmerking genomen dat van de Gebr. Schauten in de jaren 1840 uitsluitend drieledige blokvormige orgelfronten bekend zijn, blijft voorlopig vooral Wilhelm Koulen een mogelijke kandidaat, zij het een niet overtuigende, vanwege de vele detailverschillen tussen de orgelfronten in Noorbeek en Zaandam: de de culs-de-lampe, de frontkrans, de ongedeelde tussenvelden, de ornamentiek en de geledingen van de torenkappen. Curieus is wel dat zowel in Noorbeek als in Zaandam de grootste pijp van de Prestant 8' van hout is en in de middentoren achter het front staat opgesteld, zodat in beide orgels Cis de grootste frontpijp is.

Maar er is een aanzienlijk betere kandidaat: de Firma Gebr. Franssen zelf.

Drie, in het Rijnland en Limburg gedurende de decennia rond 1850 even ongebruikelijke als opvallende elementen komen zowel in het Zaanamse front als in enkele van hun orgelfronten voor: de toepassing van gedeelde tussenvelden, de aanwezigheid van blinderingsnijwerk bij de pijpvoeten, en de vormgeving van de frontkrans.

Orgelfronten hebben in het Rijnland, maar ook in Vlaanderen en Wallonië, gedurende de decennia rond 1850 - met een heel enkele uitzondering - ongedeelde tussenvelden en geen blinderingsnijwerk bij de pijpvoeten. In Limburg, dat zowel vanuit het Rijnland als vanuit Wallonië werd beïnvloed, was dit ook regel. Een heel karakteristiek Rijnlands element, in minder 'uitgesproken' vorm ook in Wallonië toegepast, was de 'dubbele' frontkrans. In hetzij Rijnlandse dan wel Waalse 'gedaante' was dit eveneens in Limburg een standaard-element in de vormgeving van de orgelfronten.

Ook in andere Nederlandse, vanuit het Rijnland of Wallonië en/of Vlaanderen beïnvloede orgelbouwtradities werden deze principes toegepast, echter variërend in een mate van niet consequent tot sporadisch. Zo toont de provincie Noord-Brabant op deze punten een gevarieerd beeld. Bij de orgelmakers Van Hirtum (Hilvarenbeek), Van Oeckelen (Breda) en Smits (Reek) zien we zowel 'suggesties' van een dubbele frontkrans als 'enkele' frontkransen, maar, behalve soms bij Van Oeckelen, geen blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten. De orgelmakers Vollebregt, actief vanaf 1845, concipieerden consequent fronten met een enkele frontkrans en brachten, minstens meestal, blinderingsnijwerk bij de pijpvoeten aan. Van Hirtum paste geen ongedeelde tussenvelden toe, maar de overige hier genoemde orgelmakers wel, behalve Smits zelfs in consequente mate. In Oost-Gelderland en Zeeland treffen we geen dubbele frontkransen aan, maar wel zowel gedeelde als ongedeelde tussenvelden, al dan niet met blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten.

De Franssen-fronten in de St. Leonarduskerk te Oosterhout (Gld.) uit 1832 en de St. Laurentiuskerk te Voerendaal uit 1845 passen in het hierboven geschetste Limburgse beeld, behalve dat er geen snijwerk op de verticale frontstijlen is aangebracht. Het door Franssen gebouwde orgel voor de R.K. Kerk van Mierlo (1832; thans in de St. Pancratiuskerk te Munstergeleen) heeft echter een vijfledig front met drie geronde torens, gedeelde (!) tussenvelden, en blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten. De brede verticale frontstijlen zijn in Mierlo/Munstergeleen niet van snijwerk voorzien, maar mogelijk is dat oorspronkelijk wel het geval geweest (veel onderdelen van de ornamentiek zijn hier verloren gegaan).

Het front van het Franssen-orgel uit 1890 in de Hervormde Kerk te Zoeterwoude vertoont zeer sterke overeenkomsten met dat te Mierlo/Munstergeleen. Daaruit kunnen we afleiden dat de firma Franssen een eigen - zij het in haar werk niet exclusieve - traditie kende bij het vormgeven van 'klassieke' vijfledige orgelfronten, waarin Rijnlands/Limburgse elementen gecombineerd werden met tradities uit andere regio's.

Het Zaandamse front 'past' wonderwel in die traditie. De geledingen van de torenkappen, de culs-de-lampe en de ornamentiek te Mierlo/Munstergeleen verschillen weliswaar van die te Zaandam, maar dat kan terug te voeren zijn op stilistische ontwikkelingen in de periode 1830-1850.

Het Zaandamse front stelt ons desondanks nog voor enkele detail-raadsels. Zo is er geen blinderingsnijwerk aanwezig boven de pijpen van de onderste tussenvelden en aan de pijpvoeten in de bovenste tussenvelden, maar wel op de horizontale scheidingslijsten van de tussenvelden. Het is echter mogelijk dat er oorspronkelijk wel blinderingsnijwerk aanwezig was bij de scheidingslijsten van de tussenvelden. Tenslotte zijn er opmerkelijke verschillen in vormtaal tussen de boven- en de benedenblindingen. Ze lijken echter constructief gezien wel alle van origine reeds deel uit te maken van dit orgelfront.

De voorlopige, voorzichtige conclusie is dat het Zaandamse front rond 1845 door Franssen is gemaakt. Als deze conclusie ooit juist blijkt te zijn, vormen de versieringen op de frontstijlen een uiterst charmant Limburgs detail.

Orgelkast, klaviatuur, mechanieken en windvoorziening

Zoals reeds opgemerkt, plaatste Franssen achter dit front - daarvan gescheiden door een inwendig looppad - een bestaande orgelkast. Ook hiervan kan tot op heden de herkomst niet worden achterhaald. Deze orgelkast was iets smaller en lager, maar had eenzelfde frontindeling als dat ervoor geplaatste front, zij het dat naar alle waarschijnlijkheid de tussenvelden niet gedeeld waren. Omdat deze orgelkast (inclusief klaviatuur) in 1986 is vervangen door een nieuwe, die op de afmetingen van het front aansluit, zijn we voor verdere gevolgtrekkingen aangewezen op waarnemingen en foto's van vóór 1986. In de orgelkast, zonder twijfel oorspronkelijk gemaakt voor een eenmanuaals orgel, plaatste Franssen een tweeklaviers binnenwerk. Of, en zo ja in hoeverre, de klaviatuur en de mechanieken in 1889 geheel nieuw waren, valt door de vervanging ervan in 1986 niet meer na te gaan. De pedaalomvang van C-g wijst er op dat in 1889 in elk geval een bestaand pedaalklavier werd hergebruikt.

Of een voorstel van Franssen uit 1890 om de frontpijpen en de Subbas 16' Bas van een elektrische tractuur te voorzien is uitgevoerd, valt niet meer na te gaan, doordat in 1940 nieuwe, met conducten vanuit de windlade gevoede frontpijpen zijn geplaatst en een (elektrisch aangestuurd) zelfstandig Pedaal, met gebruikmaking van onder meer de Subbas 16' Bas, is toegevoegd. Het contract voor deze werkzaamheden vermeldt op dit punt niets over de bestaande situatie en in het orgel zelf zijn in 2009 geen sporen aangetroffen van een verwijderde elektrische aansluiting van de frontpijpen. Wel is het voorstel op zichzelf een aanwijzing dat de conducten-aansluiting van de frontpijpen en de grootste subbaspijpen op de hoofdwerkklade problemen opleverde.

Franssen bracht de klaviatuur in de linkerzijwand (vanuit de kerk gezien) van de kast aan en plaatste in de onderkast een nieuwe magazijnbalg met schepbalgen. De bediening van de schepbalgen werd aan de rechterzijwand gesitueerd. Naar 'klassieke' gewoonte werd het Positief vanaf het eerste manuaal bespeelbaar gemaakt en het Hoofdwerk vanaf het tweede.

Windladen

Franssen plaatste in de orgelkast twee windladen, één voor een hoofdwerk en één voor een positief. Voor het Hoofdwerk gebruikte hij een bestaande windlade. Vermoedelijk behoorde deze oorspronkelijk bij de orgelkast. De cancelindeling van deze windlade sluit in elk geval aan bij de frontindeling van de orgelkast: v.l.n.r d-d' in tertsen, e'''-e' in hele tonen, c-C & Cis-cis in hele tonen, f-f''' in hele tonen, dis''-dis' in tertsen. Franssen plaatste deze lade rechts in de orgelkast boven het windtoestel, evenwijdig aan het front maar aanzienlijk hoger dan de (huidige) frontlijst. Een kleinere, eveneens bestaande windlade, maar van onbekende herkomst, met zeven slepen en een omvang van C,D-f''' (een in Limburg en in het Rijnland gedurende de eerste helft van de 19e eeuw niet ongebruikelijke omvang) werd naast de hoofdwerkklade, dwars op het front boven in de

linkerzijkant van de orgelkast aangebracht. De positieflade stak aan de achterzijde uit de orgelkast en had een indeling in hele tonen, met de grootste pijpen in het midden. Het is daarom niet waarschijnlijk dat ze vóór 1889 behoorde tot het front of tot de orgelkast. Die hadden immers een andere frontindeling.

Door de wijzigingen van de hoofdwerkflade en de registermechanieken in 1940 en 1986 en het vervangen van de positieflade door een nieuwe lade (Bovenwerk) in 1986, is een reconstructie van de situatie-1889 (en van de oorspronkelijke uitvoeringen van de laden) in dezen niet meer mogelijk.

Globale datering van het pijpwerk

Een nadere detaillering van de door Franssen in 1889/1890 gerealiseerde dispositie wordt, behalve door het verdwijnen van de positieflade, bemoeilijkt doordat bij de wijzigingen van 1940, 1975 en 1986 veel pijpwerk uit het concept-1889 is verwijderd, dan wel van plaats en/of functie is veranderd. Van het verwijderde pijpwerk kan dus niet meer worden vastgesteld of Franssen dit - geheel of deels - in 1889 vervaardigde, of in hoeverre hij bestaand materiaal hergebruikte. Dit betreft de registers Prestant 8', Viola 8' en Trompet 8' (Hoofdwerk), alsmede Salicionaal 8' en Piccolo 2' (Positief). Gelet op de aanneemsom, in vergelijking met Franssens werkzaamheden in Zoeterwoude en Utrecht (zie boven) en in combinatie met het feit dat alle houten pijpen en de Fluit 4' van het Positief in 1889 werden vervaardigd, is het aannemelijk dat het in 1940 verwijderde pijpwerk minstens grotendeels van voor 1889 dateerde.

Franssen voorzag zijn nieuwe orgels rond 1890 van tinnen frontpijpen. De frontpijpen in Zaandam werden in 1940 versmolten en vervangen door nieuwe exemplaren van 70% tin. Zouden tinnen frontpijpen uit 1889 reeds in 1940 irreparabel gedeformeerd zijn, dan wel niet geschikt zijn bevonden voor handhaving? Dat lijkt niet aannemelijk. Het is waarschijnlijker dat Franssen in 1889 bestaande frontpijpen (waarschijnlijk behorend bij het front) hergebruikte, en dat deze om technische redenen in 1940 zijn vernieuwd.

Een soortgelijke vraag kan men stellen met betrekking tot de Trompet 8', die in 1940 geheel werd vervangen door een nieuwe. In Zoeterwoude (1890), zijn de trompetbekers (orgelmetaal) origineel en nog altijd in goede staat. Indien de Trompet 8' te Zaandam in 1889 nieuw was, waarom zijn de bekers dan niet - met eventueel nieuwe stevels, koppen, kelen en tongen - in 1940 gehandhaafd? Daartegen pleit het argument dat de beschikbare hoogte in de orgelkast (door de hoge plaatsing van de hoofdwerkflade) geen volledige lengtes van de grootste bekers toeliet, waardoor Franssen in 1889 minstens in de Bas nieuwe bekers had moeten maken. De veronderstelling dat de Trompet 8' inderdaad in 1889 zou kunnen zijn gemaakt wordt versterkt door het feit dat wèl de labiale grondregisters in Bas en discant waren gedeeld, maar niet de Trompet 8' (zie hieronder). De aanneemsom van 1889 lijkt wel uit te sluiten dat toen zowel de Prestant 8' als de Trompet 8' nieuw zijn gemaakt.

Het vervangen van strijkende registers als Viola (di Gamba) 8' en Salicionaal 8' door hoge registers of vulstemmen past in de geest van de Orgelbeweging anno 1940 (zie onder). Aannemende dat het in 1889 hergebruikte pijpwerk van (tenminste) twee verschillende eenmanuaals orgels uit de eerste helft van de 19e eeuw afkomstig was, kunnen zeer wel twee strijkende registers beschikbaar zijn geweest. Dat Franssen een of meer strijkende registers, afkomstig uit andere orgels, op voorraad had, is eveneens denkbaar.

Een laatste vraag betreft de in 1940 verwijderde Piccolo 2' van het Positief. Op zijn plaats werd de Octaaf 2' van het Hoofdwerk gezet, terwijl het Hoofdwerk een nieuwe, zeer wijd gemensureerde, cilindrische Nachthoorn 2' kreeg. Waarom werden de Piccolo 2' (een cilindrische of licht conische open fluit) en de Octaaf 2' niet simpelweg van plaats verwisseld? Was het pijpwerk van de Piccolo 2' te zwaar beschadigd, of waren er klanktechnische overwegingen in het spel?

Het uit het concept-1889/1890 bewaard gebleven pijpwerk kan wel - al dan niet globaal - worden gedateerd. In 1889 waren het houten (grenen) pijpwerk en de Fluit 4' van het Positief nieuw. De in 1890 geplaatste Cornet was eveneens nieuw. Het hergebruikte metalen pijpwerk toont twee qua makelij verwante facturen, beide te dateren op de eerste helft van de 19e eeuw. Dit betreft pijpwerk - in de situatie 1889/1890 - met Duitse registerbenamingen in de hoofdwerkregisters Bourdon 8', Octaaf 4' en Fluit 4', alsmede pijpwerk met Nederlandse registerbenamingen in de Dulcis 16' Discant en de Octaaf 2' van het Hoofdwerk, alsmede in de Bourdon 8' van het Positief. Het ligt, mede gezien de pijpfacturen in de rede de afkomst van dit pijpwerk respectievelijk in het Rijnland en in Limburg te localiseren. In de situatie van vóór 1889 luiden de Duitse registerbenamingen: *Flaut 4 fuss* (!) op pijp C; *Octav 4 fuss* op pijp C; *Rohrflaut 4 fuss* op pijp C. De Nederlandse benamingen (eveneens conform de plaats van voor 1889) zijn respectievelijk: *Bourdon 16 Voet* op pijp c'; *Octaaf 2 Voet* op pijp C; geen registernaam op de Bourdon 8', ongetwijfeld omdat de grootste in 1889 hergebruikte pijp een cis is, terwijl bij de hergebruikte registers de registernaam steeds uitsluitend op de grootste metalen pijp is geschreven.

Behoorde al dit pijpwerk oorspronkelijk tot hetzelfde orgel, of is het afkomstig uit twee verschillende instrumenten? De verschillen in mensuratie tussen de 'duitstalige' Octaaf 4' en de 'nederlandstalige' Octaaf 2' wijzen op een afkomst uit twee verschillende orgels.

In 2008/2009 gemaakte vergelijkingen van de pijpeninscripties (register- en toonnamen) met die op geïdentificeerd pijpwerk van Franssen, Louvigny, Müller en Schauten hebben helaas niet tot identificatie van de handschriften geleid. Daarbij dienen twee opmerkingen te worden gemaakt: zowel bij de Gebr. Franssen, de Gebr. Müller als bij de Gebr. Schauten waren meerdere pijpenmakers actief, al dan niet in verschillende perioden, en het kan niet worden uitgesloten dat de genoemde firma's ook wel pijpwerk van elders betrokken. Van pijpwerk van Wilhelm Koulen waren geen inscriptie-voorbeelden beschikbaar. Dit alles impliceert dat zowel Koulen, Müller en Schauten thans nog niet kunnen worden uitgesloten als mogelijke leveranciers van het in 1889 hergebruikte 'duitstalige' pijpwerk. Wat het 'nederlandstalige' pijpwerk betreft, dit zou van de, in het Rijnland opgeleide, Gebr. Franssen kunnen zijn, maar die toewijzing is vooralsnog speculatief.

De disposities van ca. 1845 en 1889/1890

Franssen realiseerde in 1889/1890 op het Hoofdwerk een eigen(tijdse) dispositie. Ze is vrijwel gelijk aan die van Franssens eenklaviers orgel in Zoeterwoude (zie Bijlage I). Op beide orgels is geen mixtuur gedisponeerd; die kwam bij Franssen in elk geval vanaf de jaren 1870 uitsluitend voor in grotere disposities. Opmerkelijk zijn de diverse bas/discantdelingen op het Hoofdwerk van het Zaandamse orgel. In Zoeterwoude waren slechts de Bourdon 16' en de Trompet 8' gedeeld, in Zaandam daarentegen de Prestant 8', het duo Subbas/Dulcis 16' en de Bourdon 8'. Dat was in Zaandam ongetwijfeld een gevolg van het hergebruik van een oudere windlade; delingen van de labiale grondstemmen en de Trompet 8' waren in het Rijnland en Limburg in het tweede kwart van de 19e eeuw nog zeer gebruikelijk (zie de oorspronkelijke disposities van de orgels in Munstergeleen, Hoorn en Noorbeek in respectievelijk de bijlagen II, III en IV). In Zaandam was echter de Trompet 8' niet gedeeld. Dat zou er op kunnen duiden dat Franssen dit - dan nieuwe - register in 1889 disponeerde in plaats van bijvoorbeeld een - in de eerste helft van de 19e eeuw nog wel zeer gebruikelijke - mixtuur. Het is niet bekend tussen welke toetsen de bas/discant-delingen waren aangebracht; ze werden in 1940 opgeheven. Gezien Rijnlandse/Limburgse gewoontes, is een deling op h/c' niet onwaarschijnlijk.

Een laatste bijzonderheid betreft de beide 'duitstalige' viervoets fluitregisters. Een soortgelijke verdubbeling treffen we ook aan in de oorspronkelijke dispositie van het eenmanuaals Schauten-orgel te St. Pieter/Hoorn (zie Bijlage III). Hier betreft het twee open, conische fluiten, in Zaandam een gedekte en een roergedekte fluit. Dat de beide Zaandamse fluiten oorspronkelijk ook behoorden tot een eenklaviers Rijnlandse dispositie, is derhalve niet onaannemelijk.

Een hypothetische reconstructie daarvan:

Manual (C-f''')

Principal 8' Bas/discant (Zelfstandig vanaf F,G of c; in 1889 niet of deels herplaatst?)
 Bourdon 8' Bas/Disc. (in 1889 niet hergebruikt)
 Flaut travers 8' Disc. (In 1889 niet herplaatst, dan wel in 1890 vervangen door een op een bankjes geplaatste Cornet 4 sterk Disc.)

Viola di Gamba 8' Bas/Disc.

Octav 4'

Flaut 4' (In 1889 opgeschoven en aangevuld tot een Bourdon 8')

Rohrflaut 4'

Octav 2' (In 1889 niet herplaatst, of wellicht als Piccolo 2' naar het Positief verhuisd)

Mixtur

(In 1889 vervangen door een Trompet 8')

Pedaal (C-g?)

Aangehangen

De Subbas 16' Bas/Dulcis 16' Discant (oorspronkelijk een Bourdon 16') en de Octaaf 2' van Zuidnederlandse afkomst zullen de in 1889 vrijgekomen plaatsen op de hoofdwerkwindlade hebben ingenomen, na herschikking van de lade, terwijl een uit hetzelfde orgel afkomstige Bourdon 8' in 1889 op het Positief is geplaatst. Wellicht was ook de in 1889 op het Positief geplaatste Salicionaal 8' uit dit orgel afkomstig. Het in 1889 geplaatste front was mogelijk van frontpijpen voorzien, die hergebruikt werden; in dat geval zullen voor de binnenpijpen van de Prestant 8' in 1889 de kleinste pijpen van de toen verwijderde Principal 8' zijn benut. Een in theorie mogelijke verhuizing van de Rijnlandse Principal 8' naar het Positief zou in de praktijk (plaatsruimte op de Positiefvlade) wel eens onmogelijk kunnen zijn geweest.

De plaatsing van een Cornet 4 sterk Disc. in 1890 geschiedde *ter versterking van het orgel*; zoals bij meer in Protestantse kerken geplaatste orgels van zuidelijke origine zal de klankkracht als onvoldoende zijn ervaren om het gezang van de talrijke schare kerkgangers in de gewenste banen te leiden.

Het Positief was in 1889 opgezet als een zacht klinkend klavier, ten behoeve van voor-, tussen- en naspelen, alsmede voor de in 19e eeuwse Duitse (J.H. Rinck!) en Nederlandse orgelmuziek frequent voorkomende forte-piano effecten. De dispositie is naar Franssen-standaard wat karig. Maar op de twee onbezet gebleven slepen was waarschijnlijk geen plaats voor een Voix Céleste 8' en/of een Flûte harmonique 8'. Het wel disponeren van een Piccolo 2', die bij Franssen vanaf de jaren 1860 pas in grotere 'neven'werken voorkomt, is wederom een aanwijzing dat dit register in 1889 niet nieuw was.

Een poging tot een globale pijpwerkdatering van het in 1889/1890 gerealiseerde concept (R XIXA = Rijnlands, eerste helft 19e eeuw. L XIXA = Limburgs, eerste helft 19e eeuw):

Hoofdwerk (Man.II; C-f''')

Subbas 16' Bas/Dulcis 16' Disc. C-h hout, 1889; vervolg metaal, L XIXA.
 Prestant 8' Bas/Disc. C hout, 1889; Cis-a" front Franssen ca. 1845; vervolg R XIXA.
 Bourdon 8' Bas/Disc. C-c hout, 1889; vervolg metaal R XIXA.
 Viola 8' C-c gecombineerd met de Bourdon 8'; af cis R XIXA.
 Octaaf 4' R XIXA.
 Fluit 4' C-fis" roergedekt, R XIXA; vervolg open, conisch 1889.
 Octaaf 2' L XIXA.
 Cornet IV Discant 1890, vanaf c'.
 Trompet 8' 1889.

Positief (Man.I; lade C,D-f''')

Bourdon 8'	C,D-c hout, 1889; vervolg metaal L XIXA.
Salicionaal 8'	C,D-c gecombineerd met de Bourdon 8'; af cis L XIXA.
Fluit 4'	Open, cilindrisch; 1889.
Piccolo 2'	R XIXA.
Aangehangen Pedaal (C-g)	R XIXA
Manuaalkoppel (trede)	1889

Een zeer voorlopige conclusie

De Gebr. Franssen plaatsen in 1889 in de Gereformeerde Stationsstraatkerk te Zaandam een orgel met gebruikmaking van delen uit verschillende instrumenten. Op basis van archivalia, tijdschriftartikelen en gegevens uit het orgel zelf, en uitgaande van bovenstaande hypothesen, was het hoofdbestanddeel van dit nieuwe tweemanuaals concept een Rijnlands eenklaviers orgel, gebouwd in de eerste helft van de 19e eeuw. Daarvan werden de zesvoets orgelkast, het pedaalklavier, de windlade, het grootste deel van het pijpwerk, en mogelijk een deel van de mechanieken hergebruikt. Vóór deze orgelkast plaatsten de Gebr. Franssen een midden-19e eeuws achtvoets front met frontpijpen, 'uit eigen huis'. Voorts maakten zij gebruik van een bestaande, vroeg-19e eeuwse Limburgse of Rijnlandse windlade van onbekende herkomst voor het Positief, en van Limburgs pijpwerk uit de eerste helft van de 19e eeuw, mogelijk 'uit eigen huis'. Een en ander completeerden zij met nieuwe delen: handklavieren, registerknoppen, windvoorziening, mechanieken (minstens grotendeels), houten pijpen en twee registers (een Trompet 8' op het Hoofdwerk en een Fluit 4' op het Positief). In 1890 plaatsten zij nog een (nieuwe) Cornet 4 sterk Discant, al dan niet ter vervanging van een daartoe opgeofferd discant-register.

Restauratie, wijzigingen en uitbreiding in 1939/1940 door H.W. Flentrop en Zoon

In de jaren 1930 was de toestand van het orgel zodanig slecht geworden dat men zich in Zaandam zelfs ging bezinnen op mogelijkheden het orgel te vervangen. Daartoe werd in 1939 advies ingewonnen bij de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad (NKO), in dezen vertegenwoordigd door Mr. A. Bouman. Nadat pogingen om het Friederichs-orgel (1823; met veel materiaal uit 1658) uit de Zuiderkerk te Amsterdam aan te kopen en te verbouwen waren afgeketst, kreeg de Zaandamse orgelmaker H.W. Flentrop en Zoon de opdracht het Franssen-orgel te restaureren, te wijzigen en uit te breiden met een vrij Pedaal. Het *Bestek en Voorwaarden* daartoe, waarin de hand van Mr. A. Bouman zeer duidelijk te herkennen is, werd op 31-10-1939 ondertekend en is bewaard gebleven.

Op 31-08-1940 werd het instrument weer in gebruik genomen met een concert door niemand minder dan Cor Kee, een ras-Zaankanter, een prominent organist, en lid van de NKO.

De dispositie werd herzien en uitgebreid volgens de principes van de Orgelbeweging, waarvan Bouman, Flentrop en Kee overtuigde aanhangers waren.

De werkzaamheden omvatten, naast algeheel herstel, onder meer het volgende:

- Uitbouw van de orgelkast tot aan de muur achter het orgel, terwille van het vrije pedaal.
- Plaatsen van een elektromotor, toevoeging van een extra reguleurbalg voor het Positief, vernieuwing van de windkanalen.
- Vervanging van het pedaalklavier door een nieuw (concaaf) exemplaar met een omvang van C-f'.
- Het herzien van de toetstraktuur. Trede manuaalkoppel vervangen door een registerknop.
- Het aanbrengen van een pedaalkoppeling naar het Hoofdwerk. Aanleg van een elektrische pedaaltractuur.
- Toevoeging van een kegellade voor het Pedaal, ingericht voor twee registers en twee units.
- Dispositie-wijzigingen (in de geest van de Orgelbeweging), herintonatie op opnieuw bepaalde winddruk, gelijkzwevende stemming op a=435 Hz.

De dispositie wordt vermeld in *Het Orgel* van oktober 1940 (de toevoegingen tussen [] zijn ontleend aan het bestek):

Hoofdwerk [Man.II; C-f''']

Praestant 8' (nieuw, in front, 70% tin)

Bourdon 8' [nieuwe hoeden]

Octaaf 4'

Speelfluit 4'

Nasard 2 2/3' (nieuw) [40% tin]

Nachthoorn 2' (nieuw) [40% tin]

Cornet IV Discant

Mixtuur V (nieuw)

Trompet 8' (nieuw) [stevels 50% tin;

lepels geel koper met metaalbeleg;

bekers Bas rood koper, Discant 50% tin]

Positief [Man. I; C,D-f''']

Roerfluit 8' (omgebouwd)

Openfluit 4'

Praestant 2' [oude Octaaf 2' van het Hoofdwerk]

Scherp IV (nieuw)

Pedaal [C-d']

Subbas 16' [afkomstig uit het Hoofdwerk]

Gedektbas 8' [unit met de Subbas 16']

Octaafbas 8' [nieuw, zink]

Koraalbas 4' [nieuw, unit met de Octaafbas 8']

Manuaalkoppel. Pedaalkoppel.

In het bestek was een nieuwe mixtuur op tweevoets basis (zonder dubbelkoren, met repetities op c, c', c'' en c''') voorzien. Gerealiseerd werd echter een 1 1/3-voets basis (eveneens zonder dubbelkoren, met repetities op c, c', c'' en c'''), waarschijnlijk om redenen van plaastruimte.

De door Mr. A. Bouman ontworpen samenstelling van de Scherp was uiterst curieus: C 1/2-1/3-1/4-1/7; E 1/2-1/3-1/4-1/6; Gis 2/3-1/2-1/3-1/5; c 2/3-1/2-1/3-1/4; e 1-2/3-1/2-2/7; gis 1-2/3-1/2-1/3; c' 1 1/3-1-2/3-2/5; e' 1 1/3-1-2/3-1/2; gis' 1 3/5-1 1/3-1-4/7; c'' 1 3/5-1 1/3-1-2/3; e'' 2-1 3/5-1 1/3-4/5; gis'' 2-1 3/5-1 1/3-1; c''' 2 2/3-2-1 3/5-1 1/7; e''' 2 2/3-2-1 3/5-1 1/3. Hier lijken 17e eeuwse voorbeelden van veelvuldig repeterende tert- en kwart-sext-cymbels naar eigentijdse inzichten 'verbeterd' te zijn, met zoals naderhand ervaren werd, een uitsluitend op papier interessant resultaat.

De periode 1940-1975

Na aanvankelijk enthousiasme over hetgeen in 1940 was bereikt, werd in de jaren 1950 het karakter van het orgel in toenemende mate als dualistisch ervaren. De registers uit 1940, in het bijzonder de Mixtuur en de Scherp harmonieerden niet met het 19e eeuwse pijpwerk. Ook vond men de klank niet krachtig genoeg.

In 1956 voerde D.A. Flentrop, wederom onder advies van Mr. A. Bouman, een herintonatie uit; daarbij werd ook de 'orgelbewegte' samenstelling van de Scherp 'genormaliseerd' en een (pneumatische) tremulant op het Hoofdwerk toegevoegd.

In 1957/58 werd het kerkinterieur drastisch verbouwd. Daarbij werd het orgel, dat op dat moment nog zijn kleurstelling uit 1889 bezat, herschilderd in een grijze basiskleur.

Wijzigingen in 1975

In 1975 wijzigde D.A. Flentrop andermaal de dispositie, op instigatie van W. Dorgelo Hzn. Omdat voor deze werkzaamheden slechts een klein budget beschikbaar was, werd gebruik gemaakt van betaand pijpwerk uit de voorraad van Flentrop en van twee registers (Woudfluit 2' en Trompet 8') uit het Standaard-orgel (1914) van de toen afgestoten Gereformeerde Kerk aan de Vinkenstraat te Zaandam.

Op het Positief werd de Scherp verwijderd. In haar plaats kwamen een Nasard 2 2/3' en een Terts 1 3/5', waarvan het pijpwerk uit de voorraad van Flentrop kwam. De Praestant 2' verhuisde terug naar zijn oude plaats op het Hoofdwerk, waarbij de in 1940 overbodig geworden en verdwenen pijp Cis werd vervangen door de pijp cis' van de Octaafbas 8' (Pedaal) uit 1940. De Woudfluit 2' uit het orgel (Standaard, 1914) van de Vinkenstraatkerk nam de plaats van de Praestant 2' in. Tenslotte werd een (pneumatische) tremulant toegevoegd.

Op het Hoofdwerk werd de evenzeer wijdgemensureerde als qua klank onbevredigende Nachthoorn 2' (1940) verwijderd ten gunste van de op zijn oude plaats terugkeerde Octaaf 2'. De sterkte van de Mixtuur werd gereduceerd door één koor tot zwijgen te brengen en de Trompet 8' werd qua intonatie herzien.

Op het Pedaal werd de Octaafbas 8'/Koraalbas 4'-unit vervangen door een Bazuin 16'/Trompet 8', bestaande uit de uit het Vinkenstraatker-orgel afkomstige Trompet 8', aangevuld met een uit de voorraad van Flentrop afkomstig groot octaaf voor de Bazuin 16'.

Het aldus herziene instrument werd op 5 mei 1975 weer in gebruik genomen met, net als in 1940, een concert door Cor Kee.

De dispositie is te vinden in een artikel van Jan Jongepier in *Het Orgel* (71e jaargang no. 12, december 1975, 389-390, 399-401). Ik neem haar hier letterlijk over, vanwege de kennelijk gevolgde ladevolgordes (met kleine toevoegingen tussen []):

Positief, Manuaal I

[C,D-f''']

Roerfluit 8' voet

oud, roeren 1940. Groot octaaf hout.

Openfluit 4 voet

oud; C-cis gedekt, rest conisch; eng

Woudfluit 2 voet

1914, gperste labia en ronde opsmeden.

Nasard 2 2/3 voet

bas gedekt, disc. conisch, geplaatst 1975.

Terts 1 3/5 voet disc.

geplaatst 1975.

Hoofdwerk, Manuaal II

[C-f''']

Prestant 8 voet

1940

Mixtuur 4 sterk

1940 C = 2 voet, repeteert elke c.

Cornet 4 sterk disc.

oud, op 2 banken geplaatst.

Nasard 2 2/3 voet

1940

Bourdon 8 voet

oud, groot octaaf hout

Octaaf 4' voet

oud

Speelfluit 4 voet

oud, met roeren, hoogste octaaf conisch

Octaaf 2 voet

oud

Trompet 8 voet

1940, in de bas bekens van rood koper, rest spotted. Grootste bekens verkropt i.v.m. geringe hoogte.

Pedaal (C-f')

Subbas 16 voet

oud, hout.

Gedekt 8 voet, unit

aanvulling metaal, 1940 [lees: oud]

Bazuin 16 voet

groot octaaf 1975, houten stevels en koppen

Trompet 8 voet, unit.

1914

Manuaal-koppel

Pedaal-koppel

Tremulant Hoofdwerk (1956)

Tremulant Positief (1975)

Jongepier meldt voorts dat de windvoorziening, op de magazijnbalg na, uit 1940 dateert, en dat de windrukken op de windkanalen staan genoteerd: 83 mm. voor het Hoofdwerk en 80 mm. voor het Positief. Hij schrijft voorts onder meer: "De intonatie werd nogmaals bijgeschaafd, en het resultaat mag een verbetering worden genoemd, zeker gezien de geringe middelen die hier te besteden

De restauratie van 1985/1986: een nieuw concept

De wens tot een volledig eerherstel bleef echter bij alle betrokkenen bestaan. Door een schenking van een gemeentelid in 1984 werd het mogelijk een belangrijk deel van de wensen in vervulling te doen gaan, en kon het orgel in 1985/1986 worden gerestaureerd door Flentrop Orgelbouw, onder advies van Wim Dorgelo Hzn.

De werkzaamheden omvatten globaal:

- Vervaardiging van een nieuwe (grenen) orgelkast achter het oude front; front en kast kregen daarbij een nieuwe kleurstelling. Het Pedaal werd separaat opgesteld achter de nieuwe hoofdkast.
- Algehele vernieuwing van de klaviatuur, op de oude plaats aan de linkerzijde van de orgelkast. Wijziging van de volgorde der manualen, pedaalomvang gereduceerd tot C-d'.
- Gedeeltelijke vernieuwing van de mechanieken, restauratie van de gehandhaafde delen.
- Restauratie en herindeling van de hoofdwerkwindlade; deze werd, zo laag mogelijk, centraal in de hoofdkast gepositioneerd. Vervaardiging van een nieuwe lade voor het (nu) tweede manuaal, opgesteld op klassieke wijze als bovenwerk. Verwijdering van de reguleurbalg.
- Het pijpwerk werd na onderzoek opnieuw geordend, en hersteld; de dispositie werd gewijzigd, in aansluiting bij de stijl van het orgel.

Helaas bleken de gelden toch niet toereikend om de unitlade van het pedaal te vervangen door een mechanische sleeplade; wel werd een mogelijke toekomstige aanleg daarvan technisch voorbereid. Voorts kon de toevoeging van twee registers op het Bovenwerk vooralsnog niet worden gerealiseerd en moest worden volstaan met de voorbereiding daarvan op de nieuwe bovenwerkklade.

De dispositiewijzigingen:

- Hoofdwerk:
- Roerfluit 8' (Positief), in plaats van de Bourdon 8' (naar het Bovenwerk)
 - Fluit 4' (D.G. Steenkuyl, 1900); afkomstig uit o.a. de Holfluit 8' van het in 1976 verwijderde binnenwerk van het orgel in de Westzijderkerk te Zaandam, in plaats van de Speelfluit 4' (naar het Bovenwerk).
 - Nasard 2 2/3' vervangen door een nieuwe Quint 3'
 - Trompet 8' vervangen door een Maarschalkerweerd-Trompet (1890), afkomstig uit het orgel van de Doorpsgezinde Kerk te

Zaandam.

- Bovenwerk:
- Fluit douce 8' (= Bourdon 8' van het Hoofdwerk), in plaats van de Roerfluit 8' (naar het Hoofdwerk)
 - Quintadeen 8' (gereserveerd)
 - Speelfluit 4' (van het Hoofdwerk) in plaats van de Openfluit 4'
 - Openfluit 4' opgeschoven en aangevuld tot een Woudfluit 2'
 - Terts 1 3/5' met een (nieuw) basgedeelte aangevuld
 - Vox Humana 8' (gereserveerd).

Pedaal: Geen wijzigingen.

De dispositie werd als volgt:

Hoofdwerk (Manuaal I; C-f''')

Prestant 8' (1940)

Holpijp 8' (oud; van Positief)

Octaaf 4' (oud)

Fluit 4' (1900; in 1986 geplaatst)

Quint 3' (1986)

Octaaf 2' (oud)

Bovenwerk (Manuaal II; C-f''')

Fluit does 8' (oud)

Quintadena 8' (gereserveerd)

Speelfluit 4' (oud; van Hoofdwerk)

Nasard 3' (1975)

Woudfluit 2' (C-f'' oud, vervolg 1986)

Terts 1 3/5' (Bas1986, discant 1975)

Mixtuur IV (grotendeels 1940)
Cornet IV Discant (oud)
Trompet 8' (1890; in 1986 geplaatst)

Vox humana 8' (gereserveerd)

13

Pedaal (C-d')
Bourdon 16' (oud)
Gedekt 8' (unit; oud)
Bazuin 16' (C-H 1975, vervolg 1914)
Trompet 8' (unit; 1914)

Koppelingen HW-BW, PED-HW, PED-BW
Tremulant (1986; gehele werk)
Magazijnbalg onder in hoofdkast (1889)
Pedaal: elektrische unitlade (1940)
Toonhoogte a=440 Hz; gelijkzwevende stemming
Winddruk 72 mm waterkolom.

Ondanks het feit dat niet alle wensen konden worden uitgevoerd, ontstond in 1986 toch een nieuw, klassiek concept, waarin de diverse 'bouwstenen' van het orgel aanzienlijk harmonieuzer zijn verenigd dan voorheen.

Nadat het kerkgebouw in 2006 was verkocht, ontfermde Cees van Oostenbrugge zich, als voorzitter van het College van Kerkrentmeesters van de Protestantse Gemeente Zaandam én als directeur van Flentrop Orgelbouw, over het orgel. Het instrument bleef in de kerk staan om potentiële kopers in de gelegenheid te stellen het te bezichtigen, te bespelen en te beluisteren.

Intermezzo: Orgelgeschiedenis van de Sijpekerk te Nieuw-Loosdrecht

Over de orgelgeschiedenis van deze schitterende gotische kerk is tot 1854 niets bekend. George Hendricus Broekhuysen Sr vermeldt in zijn *Orgelbeschrijvingen* over het orgel in de Hervormde Kerk van Nieuw-Loosdrecht (L 49):

"... is een Seraphine-orgel [= harmonium], aangekocht uit de fabriek van Alexander [lees: Alexandre] et fils te Parijs, uit vrijwillige bijdragen der gemeente. Den 28ste november 1854 voor het eerste bespeeld."

In 1884 plaatste de firma Bakker & Timmenga een pijporgel in de Sijpekerk. Uit het archief van deze orgelmakers blijkt dat het geen nieuw orgel betrof. Nieuw waren in elk geval de orgelkast en de frontpijpen. De vleugelstukken van de orgelkast en het binnenwerk waren afkomstig uit de Hervormde Kerk van Oudkerk (Friesland), waar Bakker & Timmenga een nieuw orgel had geleverd en het oude had ingenomen. Dit instrument was in 1646 gebouwd door Gijsbert Harmens Havinck en Harmen Jans. Het was in 1788 en 1816 door Albertus van Gruisen hersteld; de vleugelstukken zijn mogelijk bij een van deze gelegenheden aangebracht. De enige beschrijving van dit orgel dateert uit het midden van de 19e eeuw (G.H. Broekhuysen Sr., *Orgelbeschrijvingen*, O 61) en luidt:

"... . Heeft 9 stemmen, een handclavier [van] 4 octaaf, onder kort clavier, geen pedaal [en] drie blaasbalgen.

Prestant	8 vt	Octaaf	4 vt	Mixtuur	3-4 st.
Holpijp	8 vt	Quint	3 vt	Trompet B[as]	8 vt
Fluit	4 vt	Sup.Octaaf	2 vt	Trompet D[isc]	8 vt

tremulant, ventil"

Over eventuele wijzigingen van het binnenwerk in 1884 is niets bekend. Het is aannemelijk, gelet ook op het aankoopbedrag van 1000 gulden, dat het orgel door Bakker & Timmenga hersteld en aan de eisen des tijds aangepast werd. De meest voor de hand liggende technische aanpassingen zijn in dit verband het vervangen van de drie spaanbalgen door een magazijnbalg (in de onderkast) en het vervaardigen van een (al dan niet gedeeltelijk) nieuwe windlade met een volledig groot octaaf en

wellicht ook de tonen cis^{'''}-f^{'''}.

Uit 1926 zijn werkzaamheden door de Fa. M. Spiering te Dordrecht bekend. Volgens overlevering betroffen deze de levering van een nieuw binnenwerk (met uitzondering van de frontpijpen) met

14

pneumatische traktuur. Niet bekend is of Spiering daarbij ook uit het bestaande pijpenbestand putte. In 1963 vervaardigde de firma Ernst Leefflang te Apeldoorn wederom een nieuw binnenwerk, met handhaving van de frontpijpen. Adviseur bij dit project was Lambert Ern e.

In 1993 plaatste de Orgelbouw Leefflang een tremulant, een nieuw pedaalklavier en een nieuwe orgelbank. Voorts werden de Gemshoorn 2' (Hoofdwerk) en de Prestant 2' (Dwarswerk) van plaats verwisseld en vonden intonatiecorrecties plaats. In eigen beheer werd een nieuwe muzieklensenaar aangebracht. In 1995 werd het orgel door Leefflang schoongemaakt en met een cymbelster uitgebreid. Hetzij in 1993, dan wel in 1995, werd een ongelijkzwevende stemming aangebracht. Elbertse Orgelmakers te Soest stemde in 1998 het orgel terug in de gelijkzwevende stemming. Nadien werden nog noodreparaties en stemwerkzaamheden uitgevoerd door Wim Modderkolk van de firma Van Vulpen te Utrecht.

Dispositie

Hoofdwerk

Prestant 8' (C-e' in het front)

Holpijp 8'

Octaaf 4'

Prestant 2'

Mixtuur 4 st. (= 3-4 st.)

Dwarswerk

Gedekt 8' (hout)

Roerfluit 4'

Gemshoorn 2' (conisch)

Nasard 1 1/3' (conisch)

Kromhoorn 8'

(houten stevelblok en koppen)

Pedaal

Subbas 16' (hout)

Prestant 8' (transmissie HW)

Cymbelster

(met regelbare snelheid)

Tremulant (DW)

Koppelingen: manuaalkoppel (registerknop) en twee pedaalkoppels (treden)

Manuaalomvang: C-f^{'''}

Pedaalomvang: C-d'

Traktuur: mechanisch

Windladen: sleepladen

Toonhoogte: a' = 440 Hz

Stemming: gelijkzwevend

Winddruk: 81 mm

Mixtuursamenstelling: C 1 1/3 – 1 – 2/3
c 2 – 1 1/3 – 1 – 2/3
c' 2 2/3 – 2 – 1 1/3 – 1
c'' 4 – 2 2/3 – 2 – 1 1/3

In 1997 adviseerde Aart van Beek (Zwolle) - namens de toenmalige Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk - het Leefflang-binnenwerk te vervangen. Dat was het startpunt voor een zoekactie naar een geschikt historisch binnenwerk, te plaatsen in de orgelkast uit 1884.

Aanvankelijk werd deze zoekactie begeleid door Dirk Bakker (Piershil). In 2006 stelde Peter van Dijk (Utrecht), in opdracht van de Commissie orgelzaken voor de Protestantse Kerk in Nederland (COZ) een basisadvies op, waarin diverse mogelijkheden de revue passeerden. Deze werden echter door de organisten van de Sijpekerk verworpen. Desondanks werd besloten verder te zoeken. Peter van Dijk werd tot adviseur aangesteld en het project werd verder procedureel begeleid door de COZ, in de persoon van Teus den Toom (Hilversum).

Laatstgenoemde attendeerde in 2007 de adviseur op het te koop staande orgel in de Stationsstraatkerk te Zaandam. Van Dijk bezocht samen met Cees van Oostenbrugge het orgel en adviseerde de kerkrentmeesters en de organisten van de Sijpekerk in Zaandam te komen kijken, luisteren en spelen. Het instrument maakte een zeer positieve indruk en Peter van Dijk stelde na

uitgebreid historisch onderzoek een plan op, met als uitgangspunt optimalisering en completering van het bestaande concept op basis van het 19e eeuwse materiaal, in Rijnlandse/Limburgse midden-19e eeuwse stijl.

15

Vervolgens werd het instrument in 2008 aangekocht door de Hervormde Gemeente Nieuw-Loosdrecht en werd de opdracht tot overplaatsing naar de Sijpekerk verstrekt aan Flentrop Orgelbouw. Helaas heeft Cees van Oostenbrugge door zijn vroegtijdige overlijden in december 2008 slechts de procedurele voorbereidingen, de aankooptransactie en de demontage van het orgel kunnen coördineren.

Vanwege de afmetingen van het Zaandamse orgel bleek het niet mogelijk het Bakker & Timmenga-front in Nieuw-Loosdrecht te handhaven. Het complete instrument werd, na een daartoe verkregen monumentenvergunning, in 2008 verkocht aan de Protestantse Gemeente Schiermonnikoog.

Het Franssen-orgel in de Sijpekerk te Nieuw-Loosdrecht

Het Zaandamse orgel werd in 2008 gedemonteerd. Behalve het pijpwerk werden alle delen rechtstreeks naar een opslag in Nieuw-Loosdrecht gebracht. Het pijpwerk werd in het atelier van Flentrop geïnventariseerd door Peter van Dijk. Na het overlijden van Cees van Oostenbrugge werd de supervisie over het project bij Flentrop Orgelbouw overgenomen door Frits Elshout en Erik Winkel.

In 2009 is het instrument opgebouwd in de Sijpekerk door Flentrop Orgelbouw; in de uitvoering van de werkzaamheden speelden Paul Winkelmeijer (technische opbouw) en Jan Spijker (intonatie) een hoofdrol.

Voor de orgelkast ontwierp de architect Paul van Vliet (Nieuw-Loosdrecht), een van de organisten van de Sijpekerk, een nieuwe kleurstelling, ontleend aan die van het Bakker & Timmenga-front. Het herstel van het snijwerk, het schilderwerk en het aanbrengen van de verguldingen werden uitgevoerd door de firma G. de Jongh (Waardenburg).

Orgelmaker en schilder werden enthousiast geassisteerd door vrijwilligers uit de gemeente.

De belangrijkste werkzaamheden:

- Het vervaardigen van een nieuwe Prestant 8' (frontpijpen en binnenpijpen). De mensuren werden bepaald aan de hand van de beschikbare plaatsruimte en de mensuren van de Octaaf 4'.
- Het herzien van de samenstelling van de Mixtuur door het tot zwijgen brengen van het hoogste koor, zodat de samenstelling beter aansluit bij het klankkarakter van het orgel.
- Het aanbrengen van nieuwe tongwerken in Rijnlandse stijl. Hiertoe werd besloten nadat uit klankproeven in het qua labiaalpijpwerk al grotendeels gereed zijnde orgel gebleken was dat de aanwezige Maarschalkerweerd-Trompet 8' qua karakter onvoldoende aansloot bij het labiale pijpwerk.
Na uitgebreide oriëntatie op Rijnlandse 19e eeuwse tongwerken is de Trompet 8' van het orgel in de St. Lambertuskerk te Kerkrade (Gebr. Müller, 1848) als voorbeeld voor de Trompet 8' gekozen. Wat betreft het toe te voegen tongwerk op het Bovenwerk was er een sterke voorkeur voor een Dulciaan 8'. Aangezien daarvan geen 19e eeuwse Rijnlandse voorbeelden meer beschikbaar zijn, maar de Müller-trompet qua mensuratie en factuur nog sterk in 18e eeuwse Rijnlandse tradities wortelt, is hier - wederom na uitgebreide klankoriëntatie - gekozen voor Heyneman-voorbeelden. De Fagot 16' van het Pedaal werd op de Dulciaan 8' gebaseerd.
- Het toevoegen van een Salicionaal 8' (vanaf c zelfstandig) aan het Bovenwerk. Terwille van een maximale stilistische eenheid werd ook hier het gelijknamige register in het Müller-orgel te Kerkrade als voorbeeld genomen.
- Het vervaardigen van een sleeplade en mechanische trakturen voor het Pedaal.
- Proefondervindelijke bepaling van de winddruk. Intonatieretouches van met name het

20e eeuwse pijpwerk. Van de uit 1975 geplaatste Terts 1 3/5' discant werden de opsneden, waar nodig, verlaagd om de klank meer 'kern' te geven.

- Nieuwe registeropschriften en cartouche-tekst, geschilderd door de firma De Jongh.

16

De huidige dispositie (R XIXA = Rijlands, eerste helft 19e eeuw. L XIXA = Limburgs, eerste helft 19e eeuw):

Hoofdwerk (Manuaal I; C-f'''; lade R XIXA)

Prestant 8 voet C grenen, 1889; Cis-a'' in het front, vervolg op de lade, 2009.
Bourdon 8 voet C-c grenen, gedekt; 1889. Vanaf cis metaal, roergedekt, L XIXA, roeren 1940.
Octaaf 4 voet R XIXA; in 1940 een halve toon naar boven opgeschoven, wat in 1986 weer ongedaan is gemaakt.
Fluit 4 voet C-f'' gedekt, vervolg open, cilindrisch, 1900 (Steenkuyl).
Quint 3 voet (1986)
Octaaf 2 voet C,D-f'' L XIXA, Cis 1986.
Mixtuur 3-4 sterk 1940, in 2009 herzien.
Cornet 4 sterk Discant c' 1940 of in 1975 geplaatst; vervolg 1890.
Trompet 8 voet 2009; naar het voorbeeld van Trompet 8' in het Müller-orgel uit 1848 in de St. Lambertuskerk te Kerkrade. Metalen stevels, koppen en bekens.

Bovenwerk (Manuaal II; C-f'''; lade 1986)

Fluit douce 8 voet C-c grenen, gedekt, 1889; vanaf cis metaal, gedekt R XIXA.
Salicionaal 8 voet C-H gecombineerd met de Fluit Douce 8'. 2009; naar het voorbeeld van de Salicional 8' in het Müller-orgel uit 1848 in de St. Lambertuskerk te Kerkrade.
Roerfluit 4 voet C-g'' roergedekt, vervolg open, conisch; grotendeels R XIXA, fis'' en g'' in 1975 geplaatst.
Nasard 3 voet C-H gedekt; vanaf c open, conisch; in 1975 geplaatst.
Woudfluit 2 voet Open, cilindrisch; C-f'' 1889, vervolg 1986.
Terts 1 3/5 voet C-h roergedekt, in 1986 geplaatst; vanaf c' open, cilindrisch, fluitmensuur, in 1975 geplaatst.
Dulciaan 8 voet 2009; naar Rijlandse voorbeelden. Factuur als Trompet 8'.

Pedaal (C-d'; lade 2009)

Bourdon 16 voet C-h grenen, gedekt; 1889; vanaf c' metaal, gedekt L XIXA.
Bourdon 8 voet C-d gecombineerd met de Bourdon 16'; vanaf dis zelfstandig; metaal, gedekt, L XIXA.
Fagot 16 voet 2009; naar analogie van de Dulciaan 8' echter groot octaaf met ronde mahoniehouten koppen.

Tremulant (1986, opliggend)

Koppeling Hw-Bw Winddruk 65 mm.
Koppeling Ped-Hw Stemtoonhoogte a = 440 Hz.
Koppeling Ped-Bw Gelijkzwevende stemming.
Windvoorziening: windmotor (1940), magazijnbalg (1889), schokbalgje Pedaal (2009).

Samenstelling Mixtuur	C	1 1/3 - 1 - 2/3
	c	2 - 1 1/3 - 1
	f	2 2/3 - 2 - 1 1/3 - 1
	c'	4 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3

	c''	4 - 4 - 2 2/3 - 2
Samenstelling Cornet	c'	4 - 2 2/3 - 2 - 1 3/5.

Graag dank ik, aan het einde van dit verslag gekomen, de heren Jan Jongepier (Leeuwarden) en Wim Dorgelo Hzn. (Zaandam) voor het ter beschikking stellen van diverse gegevens en documenten. Jan Jongepier kent het orgel van jongsaf aan en zijn artikel uit 1975 is van onschatbare waarde gebleken voor de geschiedschrijving van dit instrument. Zijn vader schreef in 1940 een artikel over het orgel, waarin hij ook de dispositie van vóór 1940 opnam. Dit is de enige bewaard gebleven bron voor deze dispositie! Wim Dorgelo adviseerde bij de werkzaamheden van zowel 1975 als 1986, en onderzocht de Zaandamse archieven. Het College van Kerkrentmeesters en de organisten van de Hervormde Gemeente Nieuw-Loosdrecht dank ik oprecht voor het in mij gestelde vertrouwen. Tenslotte feliciteer ik Flentrop Orgelbouw met het uitstekende resultaat en spreek mijn dank uit voor de constructieve en harmonieuze samenwerking.

De Sijpekerk is met een prachtig en veelkleurig klankmonument verrijkt. Moge het tot in lengte van jaren bespelers, kerkgangers en concertbezoekers inspireren. *Laudate Dominum!*

Literatuur en bronnen

- George Hendricus Broekhuysen Senior, *Orgelbeschrijvingen (handschrift ca. 1850-1862)*. Uitgave verzorgd door Arend Jan Gierveld. VNM, 1986/1993.
- Maandblad Het Orgel*, 37/2 (november 1939), 12.
- J. Jongepier, *Orgelrestauratie in de Stationsstraatkerk*. In *Kerkblad voor de gereformeerde kerk van Zaandam*, [?]-08-1940.
- Het Orgel*, 38/1 (oktober 1940), 13.
- J.J. (Hans) van der Harst, *Het orgel in de R.K. Parochiekerk te Noorbeek*. In *Orgelnieuws Fa. L. Verschueren c.v.*. Heithuysen, maart 1971.
- Willem Retze Talsma, *Hoorn, Hervormde Noorderkerk*. In *Het Orgel*, 68/2 (februari 1972), 38-39, 41 (in de rubriek *Orgelbouwnieuws*).
- Cor Kroonenberg, *Orgel verrassend anders in Stationsstraatkerk*. In *De Typhoon*, 6 mei 1975.
- Jan Jongepier, *Het orgel in de Gereformeerde (Oude) kerk te Zaandam*. In *Het Orgel*, 71/12 (december 1975), 389-401.
- Het Orgel*, 83/6 (juni 1987), 240.
- Drs. J.J. (Hans) van der Harst, *Müller-orgel 1848. St. Lambertuskerk Kerkrade*. Kerkrade, 1988.
- Jan Jongepier, *Het orgel in de St.-Lambertuskerk te Kerkrade*. In *Het Orgel*, 85/2 (februari 1989), 58-67.
- Peter van Dijk [en] Rogér van Dijk, *'Eenen schoonen orgel ...' Het Ruprecht-orgel in de Tunindorpkerk te Utrecht*. Utrecht, 2000, 47-51, 62-63.
- [Peter van Dijk] (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1819-1840*. NivO, 2001.
- Peter van Dijk (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1840-1849*. NivO, 2002.
- Peter van Dijk (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1850-1858*. NivO, 2002.
- Dr. Teus den Toom (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1858-1865*. NivO, 2003.
- Dr. Teus den Toom (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1865-1872*. NivO, 2004.
- Dr. Hans Fidom (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1878-1886*. NivO, 2006.
- Dr. Hans Fidom (red.), *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1886-1894*. NivO, 2007.

Niet-gepubliceerde bronnen

Aart van Beek, *Voorlopig rapport betreffende het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Nieuw-Loosdrecht*. Leidschendam, 1997.

Peter van Dijk, *Basisadvies orgelsituatie Hervormde Kerk Nieuw-Loosdrecht*. Dordrecht, 2006.
Archieven Flentrop Orgelbouw, Mr. A. Bouman, Peter van Dijk, W. Dorgelo Hzn en Jan Jongepier.
Informatie, verstrekt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bijlagen

Bijlage I. Oorspronkelijke dispositie van het Franssen-orgel (1890) in de Hervormde Kerk te Zoeterwoude

<u>Manuaal</u> (C-f ^{'''})		<u>Pedaal</u> (C-d')
Prestant 8'	C-g' front, tin	Aangehangen
Bourdon 16' Bas/Disc.	C-h hout, vervolg metaal	
Holpijp 8'	C-H hout, vervolg metaal	Deling Bas/Disc. h/c'
Viola di Gamba 8'	geheel zelfstandig	
Octaaf 4'		
Quint 3'		
Octaaf 2'		
Cornet 5 sterk Disc.	c' 8-4-2 2/3-2-1 3/5	
Trompet 8' Bas/Disc.	metalen stevels en bekens	

Twee treden om de registers Quint 3' tot en met Trompet 8' in of uit te schakelen.

Klaviatuur aan de rechterzijde.

Magazijnbalg met twee schepbalgen.

Mechanisch aangestuurde sleeplade.

Ladevolgorde v.l.n.r.: f^{'''}-A in hele tonen, G-Cis & C-Fis in hele tonen (achter de middentoren), e^{'''}-Gis in hele tonen.

Bijlage II. Oorspronkelijke dispositie van het Franssen-orgel in de St. Pancratiuskerk te Munstergeleen (1832)

Dit orgel werd oorspronkelijk gebouwd voor de H. Luciakerk te Mierlo en in 1933 naar Munstergeleen overgeplaatst. De dispositie is ontleend aan de *Orgelbeschrijvingen* van Broekhuizen (M 74); Broekhuizen kreeg zijn informatie ongetwijfeld rechtstreeks van Franssen.

<u>Manuaal</u> (C-f ^{'''})	<u>Pedaal</u> (C-?)
Prestant 4' Bas/Disc.	Geen eigen registers
Bourdon 8' Bas/Disc.	
Flute trav[ers] 8' Disc.	Koplon (koppel Pedaal-Manuaal)
Viol di Gamba 8' Disc.	Tremulant
Viol di Gamba 4' Bas	Twee blaasbalgen van 8 bij 4 voet
Flute douce 4'	
Nazat 2 2/3'	
Octaaf 2'	
Mixtuur 3 sterk (2')	
Trompet 8' Bas/Disc.	

Bijlage III. Oorspronkelijke dispositie van het Schauten-orgel in de Noorderkerk te Hoorn (1843)

In 1843 bouwden de Gebr. Schauten een orgel voor de parochiekerk van St. Pieter bij Maastricht. Het binnenwerk van het instrument kwam na diverse omzwervingen in 1971 terecht in de Noorderkerk te Hoorn, waar het werd geplaatst in een laat-17e of 18e eeuwse orgelkast, toegeschreven aan de familie Weidtmann (Ratingen). Broekhuizen (P 20) geeft de oorspronkelijke dispositie helaas niet geheel correct weer. Deze is hier gereconstrueerd aan de hand van de huidige situatie.

Manuaal (C-f''')

Montre 4'
Holpijp 8'
Viol di Gamba 8' Bas/Disc.
Fluit Travers 8' Disc.
Nachthoorn 4' (open, conisch)
Fluit 4' (C-H gedekt, vervolg open, conisch)
Octaaf 2'
Mixtuur 1' 3 sterk
Trompet 8' Bas/Disc.

Pedaal (C-?)

Aangehangen

Tremulant
Twee spaanbalgen

Het meest opvallende kenmerk in de dispositie is het voorkomen van twee viervoets fluiten.

Bijlage IV. Oorspronkelijke dispositie van het Koulen-orgel in de St. Brigidakerk te Noorbeek (1852).

Voor de spelling van de registernamen is hier die uit het contract van 02-07-1851 en het supplement daarop van 06-09-1851 aangehouden.

Groot orgel (Man. II; C-g''')

Bourdon 16' Bas/Disc. (h/c')
Prestant 8'
Holpheif 8' Bas/Disc. (h/c')
Gamba 8' Bas/Disc. (h/c')
Octave 4'
[lege sleep]
Super octave 2'
Cornet 3 sterk Disc. (vanaf c')
Mixture 3-4 sterk (2')
Trompette 8' Bas/Disc. (h/c')

Positief (Man. I; C-g''')

Holpheif 8' Bas/Disc. (f/fis)
Fernflaut 8' Disc. (vanaf fis)
Salicionnaal 4'
Fluit 4'
[lege sleep]
[lege sleep]
Basson 8' Bas (C-f; doorslaand)*
Clarinetten 8' Disc. (vanaf fis; doorslaand)
Hautbois 8' Disc. (vanaf gis; opslaand)*

Pedaal (C-h)

Basson 16' (C-f; doorslaand)*

Manuaalkoppel

Koppel Pedaal- Groot orgel

Twee enkelvoudige spaanbalgen van 9 bij 4 1/2 of 5 voet.

* Deze registers werden in het supplement aan het contract toegevoegd.

Opmerkelijk zijn de verschillen tussen de plaatsen van de bas/discant-delingen op Groot Orgel en Positief. Het contract meldt hierover: *De Bourdon 16 voet toon, Trompette en Gamba moeten op c verdeeld worden, alsook de Holpheif van Manuaal. De Holpheif Positief wordt verdeeld op klein Gis [is uiteindelijk op klein fis gedeeld] om met de Fernfluit een register te vormen.* De plaats van de bas/discant-deling op het Groot Orgel is conform regionale tradities, maar die van de positief-tongwerken stelt ons voor raadsels. wellicht is hier een samenhang met de omvang van het pedaal-tongwerk.

Utrecht, december 2009.